

Maria Iwanowa

(Prezes Honorowy Autonomii Polaków „Nadzieja” w Ułan Ude
Ułan Ude, Republika Buriacja, Rosja)

Na straży polskiej pamięci o powstaniu zabajkalskim

Guarding the Polish memory of the Baikal Insurrection

Streszczenie: Artykuł jest poświęcony genezie powstania zabajkalskiego 1866 r. oraz zachowaniu pamięci o powstaniu w realiach współczesnych. Na Syberii polskie powstanie na Bajkałem jest powszechnie znane, w szczególności w Buriacji i obwodzie irkuckim. Potomkowie zesłanych Polaków dbają o zachowanie pamięci historycznej tych dramatycznych wydarzeń.

Słowa kluczowe: powstanie zabajkalskie, zesłańcy, Syberia, Republika Buriacji, Miszycha, pomnik, Stowarzyszenie „Nadzieja”.

Summary: This article examines the origins of the 1866 Baikal Insurrection and the ways in which its memory is preserved today. In Siberia, the Polish uprising on Baikal is widely known, particularly in Buryatia and the Irkutsk Oblast. Descendants of exiled Poles strive to preserve the historical memory of these dramatic events.

Key words: Baikal Insurrection, exiles, Siberia, Republic of Buryatia, Miszycha, memorial, Association “Hope”.

Polskie związki z Syberią sięgają daleko w przeszłość. Jednak dopiero wiek XIX można uznać za początek masowych zsyłek Polaków na Syberię. Masowo Polacy-zesłańcy napłynęli do Syberii w wyniku represji po powstaniu styczniowym. Według Stefana Kieniewicza na Syberię skazano około 38 000 powstańców, z czego 10% na katorgę, a pozostałych na różne formy przymusowego osiedlenia (Leończyk 2021: 14).

Pod sam koniec XIX wieku rozpoczęła się też emigracja zarobkowa, rekrutująca się w większości z wykształconych ludzi, lekarzy, nauczycieli, inżynierów i mechaników, wyjeżdżających m.in. na budowę kolei transsyberyjskiej.

Mariusz Świder w książce „Jak podbijaliśmy Rosję” pisze:

Rosyjski minister spraw wewnętrznych Iwan Goriemykin na początku 1897 roku musiał stawić się u Mikołaja II osobiście, aby złożyć wyjaśnienie w sprawie informacji podanych przez dziennik „Nowoje Wremia”. Gazeta donosiła, że 20% budowniczych Kolei Transsyberyjskiej to Polacy (Świder 2020: 154).

Na podstawie rosyjskich danych statystycznych i spisów ludności z lat 1910–1912 na Syberii przebywało około 52 000 Polaków, w poszczególnych okręgach ich liczebność wynosiła do 6% ogółu mieszkańców (Wiśniewski 2019: 63). Szacuje się, że przed 1914 r. diaspora polska na Syberii powiększyła się do 70 000 osób (Wiśniewski 2019: 66).

Zgodnie z przeprowadzonym powszechnym spisem ludności w 1926 roku w ZSRR było 782 300 Polaków, z tego w Rosyjskiej Federacyjnej Republice Radzieckiej – 204 tys. (Leończyk 2021: 28). Polacy w ZSRR stali ofiarami wielu masowych represji w latach 30.

i 40. XX wieku. Tajona tam przez lata polskość zaczęła odzywać, sięgając po swoje korzenia dopiero po padnięciu kurtyny Związku Radzieckiego i zapoczątkowanej przez Michaiła Gorbaczowa polityce pierestrojki. Zaczęli powstawać narodowe organizacje społeczne.

Na Syberii pierwsze polskie stowarzyszenie kulturalno-oświatowe powstało w Irkucku w 1990 r. Bolesław Szostakowicz zaproponował, aby organizacji nadać nazwę „Ogniwo”, nawiązującą do polsko-litewskiego Stowarzyszenia „Ogniwo”, które działało w Irkucku w latach 1906–1924 r. (A to „Ogniwo” właśnie. И это все „ОГНИВО” 2015: 9, 11–12).

W latach 90. XX w. na Syberii powstało 12 organizacji polonijnych, głównie w dużych miastach. Zdecydowana ich większość zajmuje się przede wszystkim oświatą polonijną i zachowaniem tradycji polskich (Leończyk 2021: 37).

Narodowo-Kulturalna Autonomia Polaków „Nadzieja” w Ułan Ude powstała w 1993 roku. Jej założycielem i pierwszym prezesem był Waclaw Sokołowski. Organizacja działa w kilku kierunkach: edukacyjnym, kulturalnym, naukowo-badawczym, wydawniczym (Иванова 2021: 58-61). W niniejszym artykule przedstawiony zostanie jeden z ważnych aspektów działalności „Nadziei”: odkrywanie miejsc pamięci, związanych z historią Polaków w Buriacji i zachowanie pamięci historycznej.

Na Syberii polskie powstanie nad Bajkałem jest powszechnie znane, w szczególności w Buriacji i obwodzie irkuckim, a potomkowie zesłanych Polaków dbają o zachowanie pamięci historycznej tych dramatycznych wydarzeń. Moje doświadczenia z pobytu w Polsce są zgoła odmienne: powstanie zabajkalskie (1866 r.) praktycznie nie istnieje w szerszej świadomości historycznej Polaków, zapomina się o nim nawet na lekcjach historii. Tymczasem są to wydarzenia zasługujące na pamięć i uznanie wśród współcześnie żyjących. Jednym z celów tego artykułu jest upowszechnienie informacji na jego temat, aby pamięć o heroicznej walce i poświęceniu uświadomiła wszystkim, jak wielkie było pragnienie wolności uczestników tego zrywu. Zachowanie pamięci o powstaniu zabajkalskim zarówno wspomnienie przeszłości, jak i dbałość o wartości, które są aktualne również dziś.

Syberyjskie zesłanie to nie tylko geograficzne wygnanie, ale i próba duchowej siły. Choć większość zesłańców była pozbawiona nadziei na powrót, niektórzy z nich nie pogodzili się z tym losem. W sytuacji, wydawałoby się wręcz beznadziejnej, tysiące kilometrów od Polski, bez broni i zaplecza, w środowisku polskich zesłańców politycznych – uczestników powstania styczniowego zarodził się plan wywalczenia sobie drogi do Chin i odzyskanie w ten sposób wolności. Powstanie było inspirowane współpracą z rosyjskimi rewolucjonistami, z organizacją „Ziemia i Wola” (Митина 1966: 32–51).

Z początkiem 1866 roku władze carskie zgromadziły dużą ilość katorżników w guberni irkuckiej. Do robót wyznaczono 721 zesłańców i skierowano do pracy przy budowie nowego traktu nad skrajem Bajkału tzw. traktu Bajkalskiego od Kułtuku do Miszychy (Niebelski 2016: 21).

W nocy z 24 na 25 czerwca 1866 roku Polacy rozbroili konwój w Kułtuku, przejęli pocztowe konie i ruszyli w stronę następnych polskich obozów. Po drodze grupy chętnych dołączały do powstańców, którzy rozbijali konwoje, przejmując zaprzęgi, a także zniszczyli linię telegrafu łączącego stacje poczty z Irkuckiem, by uniemożliwić Rosjanom komunikację. Starania te okazały się nieskuteczne, ponieważ wiadomość o polskim „buncie” dotarła do Irkucka już następnej nocą i gubernialne władze podjęły natychmiastowe działania w celu zdławienia powstania (Niebelski 2016: 33).

Do starcia z carskim wojskiem doszło 28 czerwca pod Miszyczą nad rzeką Bystrą (Bystraja) w pobliżu jej ujścia do Bajkału (Tamże: 38). W walce zginęło 15 polskich zesłańców oraz jeden oficer rosyjski. Powstańcy uciekli do tajgi, by spróbować przebić się do granicy (Семенов 2012: 100). Poszczególnych działań bojowych już nie rejestrowano, sporadycznie mogło dochodzić do strzelanin, gdy z tajgi wychodzili uciekinierzy i natykali się na wojsko.

12 lipca generał Kukiel uspokajał gubernatora Syberii Wschodniej, że sytuacja jest pod pełną kontrolą i jeszcze 10 dni „... a ostatni powstańcy znajdują się w naszych rękach albo wzięci siłą oręża, albo wypędzeni z lasów głodem, szkorbutem i meszką” (Niebelski 2016: 61). Po miesiącu, około 25–28 lipca (6–9 sierpnia) powstanie polskie nad Bajkałem zostało zdławione (Tamże: 71). Koniec lata i początek jesieni trwało śledztwo i ogłoszono wyrok.

Czterech przywódców powstania: Narcyz Celiński, Gustaw Szaramowicz, Władysław Kotkowski i Jakub Rejner, zostało skazanych na karę śmierci przez rozstrzelanie. Krótco przed śmiercią pozwolono im napisać pożegnalne listy do najbliższych w kraju. W związku z tym, że żaden ze skazanych nie wyraził w nich skruchy lub żalu z powodu „buntu” i uczestnictwa w zbrojnym powstaniu, władze nie wyraziły zgody na przekazanie korespondencji rodzinom (Tamże: 127). Wykonanie wyroku nastąpiło 27 listopada 1866 roku na przedmieściach Irkucka, w Uszakowkie, położonej w pobliżu rzeki Angary, za tzw. rogałką jakucką (Яковец 1998: 110). Obecnie jest to już część miasta Irkuck – os. Maratowskoje.

15 uczestników powstania, poległych w starciu pod Miszyczą pochowano na miejscu walki w mogile zbiorowej. Na grobie poległych Rosjanie umieścili krzyż. Miejsce to odwiedził w 1880 r. Benedykt Dybowski (Wanczura 1931: 30). Na krzyżu znajdował się napis w języku rosyjskim: «Здесь погребены взбунтовавшиеся польские мятежники, убитые во время перестрелки 28 июня 1866 г.»¹ (Семенов 2012: 100).

Pierwszym drewnianym krzyżem na kopcu kamieni opiekował się jeden z powstańców, przypuszczalnie Kazimierz Markowski, ale po jego śmierci lub wyjeździe z wioski uległ on zniszczeniu (Niebelski 2016: 138). W 1970 r. na miejscu grobu już prawie nic nie zostało, a badania terenowe wykazały jedynie porozrzucane kamienie (Семенов 2012: 101).

Historia powstania zabajkalskiego przez długie lata pozostawała na marginesie oficjalnej pamięci. Dopiero po 100 latach władze sowieckie zaczęły dostrzegać potrzebę upamiętnienia tego wydarzenia. W setną rocznicę powstania nad Bajkałem komsomolcy ze Śludzianki w obw. irkuckim, przeszli szlakiem powstańców od miejscowości Kułtuk, gdzie rozpoczęło się powstanie, do Miszyczy. Wtedy padła propozycja postawienia pomnika na miejscu tych tragicznych wydarzeń (Tamże).

W 1967 roku władze Irkucka upamiętniły powstanie zabajkalskie w nazwie ulicy. Ulica Transportowa w historycznej części Irkucka została przemianowana na ulicę Polskich Powstańców. Nazwę tę nosi do dzisiaj.

W 105. rocznicę powstania, w 1971 roku Uchwałą Rady Ministrów Buriackiej Autonomicznej SSR (obecnie Republika Buriacja) „Zbiorowy grób zesłanych polskich powstańców, poległych w walce z wojskiem carskim 28 czerwca 1866 roku” (podana dokładna lokalizacja) został wpisany do rejestru zabytków historycznych i kulturowych miejscowego

¹ „Tu są pogrzebani zbuntowani polscy powstańcy, zabici podczas strzelaniny 28 czerwca 1866” (Tłumaczenie autorki).

znaczenia (Постановление Совета Министров...). W 1979 roku miała się odbyć rekonstrukcja pomnika, ale z powodu braku finansowania termin wielokrotnie odrańczano. Ministerstwo Kultury Buriackiej ASSR opracowywało projekt pomnika na miejscu mogiły zbiorowej, ale nie został on ukończony (Семенов 2012: 101).

Dopiero po założeniu Narodowo-kulturalnej Autonomii Polaków „Nadzieja” w Ułan Ude rozpoczęły się aktywne działania w celu odnalezieniu miejsca pochówku i wzniesieniu pomnika. Starania zapoczątkował założyciel organizacji i ówczesny przewodniczący Wacław W. Sokołowski oraz krajoznawca Michaił I. Dimow (Niebelski 2016: 138). Projekt pomnika i jego finansowanie zapewniła Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa Narodu Polskiego. Uroczystości odsłonięcia pomnika polskich powstańców odbyły się 13 października 2001 roku w 135. rocznicę powstania zabajkalskiego. Odsłonięto wówczas drewniany pomnik-krzyż z dwujęzycznym napisem na granitowej tablicy, który głosi: „Pamięci zesłańców polskich uczestników powstania nad Bajkałem, poległych w walce z żołnierzami carskiej Rosji 12 lipca 1866 r. Śpijcie spokojnie, bohaterowie. Pamiętamy o was. Stowarzyszenie Kultury Polskiej „Nadzieja” Ułan Ude. Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa Warszawa”.

W odsłonięciu pomnika wzięli udział m.in.: Konsul Generalny RP w Irkucku Stanisław Sokół, przedstawiciele organizacji polonijnych „Nadzieja” z Ułan Ude oraz „Ogniwo” z Irkucka, Stowarzyszenie Historyków Republiki Buriacja, władze lokalne oraz kierownictwo Rezerwatu Bajkalskiego. Uroczystości obejmowały wiec pamięci, składanie wieńców, mszę świętą i poświęcenie pomnika. Uroczyste nabożeństwo celebrował proboszcz rzymskokatolickiej parafii Najświętszego Serca Jezusa Chrystusa w Ułan Ude Adam Romaniuk (Виноградова 2001: 1).

W nowoczesnej Buriacji, w 2010 roku „[z]biorowy grób zesłanych polskich powstańców, poległych w walce z wojskiem carskim 28 czerwca 1866 roku (według starego stylu); trzysta metrów na wschód od st. Miszycha przy drodze kolejowej, rekonstruowany w 90. latach XX w.” ze zdjęciem pomnika oraz podanym materiałem produkcji: metal, marmur, został wpisany do Rejestru Obiektów Dziedzictwa Kulturowego Republiki Buriacja (Свод объектов культурного наследия Республики Бурятия 2010: 257).

Po postawieniu pomnika co roku polonijna delegacja z Ułan Ude wyjeżdżała na Dzień Pamięci do miejscowości Miszycha, aby oddać hołd bohaterom. Podjęliśmy wtedy decyzję, aby zapraszać na nasze uroczystości, upamiętniające powstanie zabajkalskie, delegacje z Polski. Zainicjowałam m. in. kontakt z Małopolskim Oddziałem Polskiego Towarzystwa Schronisk Młodzieżowych w Krakowie. Co roku na tę uroczystość przyjeżdżały różne delegacje z Polski: m.in. z Olecka (z burmistrzem tego miasta), Białegostoku, Krakowa (Семенов 2011: 2). Wraz z Konsulem Generalnym w uroczystościach brały udział znane osobowości z Polski (Mostowszczykowska 2013: 1).

W książce „Długi marsz do wolności”, wydanej przez Narodowe Centrum Kultury w Warszawie, trzech podróżników, którzy pokonali szlak bohaterów książki Rawicza „Długi marsz”, opisali jeden dzień wyprawy na Syberię w następujący sposób:

Dnia 24 lipca udaliśmy się do wsi Miszycha, położonej na południowym brzegu Jeziora Bajkał. Powodem naszej wizyty były uroczystości upamiętniające 144. rocznicę powstania zabajkalskiego. Obchody zorganizowało stowarzyszenie „Nadzieja”.

Kilkogodzinna uroczystość wywarła na nas wielkie wrażenie. Ciekawy program przygotowała młodzież z organizacji „Nadzieja”. Pod pomnikiem upamiętniających poległych Polaków złożyliśmy wieńce i zapaliliśmy znicze. Minutą ciszy uczciliśmy pamięć polskich powstańców, następnie odśpiewaliśmy hymn Polski. Punktem kulminacyjnym uroczystości była msza polowa, odprawiona w języku polskim za Ojczyznę. Ksiądz Włodzimierz Siek z parafii irkuckiej św. Józefa wygłosił wzruszającą homilię (Drożdż, Grzywaczewski, Malinowski 2011).

Przytaczam tu tylko jeden przykład, ale takich opisanych wspomnień było więcej.

Od 2013 roku „Nadzieja” prowadziła ekspedycje naukowo-krajoznawcze pt. „Bajkałski szlak polskich zesłańców Powstania Bajkałskiego 1866 roku”. Brała w nich udział młodzież z „Nadziei” oraz goście z Polski. Ekspedycje trwały do 9 dni, a do zadań uczestników należało: przejście wzdłuż trasy zabajkałskiego powstania; przeprowadzenie badań terenowych miejsc pamięci oraz historycznych, związanych z powstaniem; przestudiowanie ekspozycji w muzeach szkolnych i krajoznawczych. Po przybyciu do miejscowości Miszycha członkowie ekspedycji porządkowali teren przy pomniku, składali sprawozdanie z wyprawy i otrzymywali certyfikaty udziału (Semenov 2014: 2).

Eugeniusz Niebielski, który uczestniczył w wyprawie w 2016 roku, w swojej książce pt. „«Lepsza nam kula, niż takie życie!» Polskie powstanie nad Bajkałem w 1866 roku” opisał ten szlak w następujący sposób:

„Tropa” zaczyna się w Kultuku, gdzie rozpoczęło się powstanie, wiedzie przez fragment (na Szamance) starej krugobajkałskiej drogi, wznoszonej w 1866 roku przez katorżników, kieruje się przez miasteczko Śludzianka ku górą i wyniosłemu szczytowi Pik Czerskiego - wysokości 2090 metrów n.p.m. – (na który powstańcy 1866 roku nie wspinali), ale ścieżki tamtejsze z gór wychodzące obstawiali wtedy strażą Buriaci i kozacy, a jedna z przełęczy z pewnością dlatego nosi do dziś nazwę Żandarmski Pieriełom); dalej ku północy – wędrowanie odbywa się od miejscowości Tanchoj ponad górską rzeczką Osinowką (do wodospadu „Tanchoj” w Rezerwacie Biosfery „Bajkałski”, a cała impreza kończy się patriotyczno-wspomnieniową uroczystością (łącznie ze mszą świętą, przemówieniami i składaniem kwiatów) przy mogile i krzyżu nad starą odnogą rzeki Miszycha, tuż przy Bajkale” (Niebelski 2016: 138).

Wieloletnie wyjazdy na Syberię i udział w uroczystościach „Nadziei” w Miszysze Jerzego Bogusława Nowaka – członka władz krajowych i Małopolskich PTSM, podróżnika, dziennikarza, fotografa – zaowocowało ważnymi wydarzeniami w Polsce. Dzięki jego inicjatywie 25 listopada 2016 roku przy budynku Polskiego Towarzystwa Schronisk Młodzieżowych w Krakowie, przy ul. Oleandry 4 została odsłonięta tablica, upamiętniająca rozstrzelanych przywódców Powstania Polskiego nad Bajkałem 1866 r. z napisem: „W 150. rocznicę rozstrzelania w Irkucku 27 XI 1866 roku przywódców polskiego powstania nad Bajkałem Narcyza Celińskiego, Władysława Kotkowskiego, Gustawa Szaramowicza, Jakuba Rejnera. Oddział Małopolski Polskiego Towarzystwa Schronisk Młodzieżowych Kraków, 27 XI 2016 roku. Kamień jest darowizną kopalni wapienia «Czartowice»”.

Z inicjatywy Dyrektora Departamentu do spraw Polonii MSZ Iwony Kozłowskiej w 2017 roku powstał projekt „Wspólna Ławka” pod hasłem „Śladami polskich badaczy Syberii”. Dwuletni projekt, dotowany przez Ministerstwo Edukacji Narodowej w ramach zadania „Rodzina Polonijna”, polegał na wymianie uczniów Szkoły Podstawowej nr 203 im. Antoniny i Jana Żabińskich w Warszawie a Polską Szkołą Społeczną Autonomii Polaków „Nadzieja” w Ułan Ude.

Realizując II edycję projektu, we wrześniu 2018 roku, piętnastoosobowa grupa składająca się z uczniów, nauczycieli i przedstawicieli polskiej oświaty odbyła tygodniową podróż do Ułan Ude na Syberii. „Nadzieja” przygotowała ciekawy program, w ramach którego jeden dzień został przeznaczony na podróż do Miszychy, miejsca tragicznych wydarzeń powstania zabajkalskiego („Wspólna Ławka”).

Tam, nad Bajkałem, dzieci doświadczyły żywej lekcji historii: historii o godności, odwadze i marzeniu o wolnej Polsce, niesionej aż na Syberię. Ta wyprawa poszerzyła wiedzę uczniów o kolejne ważne fakty z bogatej historii Polski. Pobyt na Syberii uczniów warszawskiej szkoły był pełen niezwykłych przeżyć, radości i wielu wzruszeń. W pamięci na zawsze pozostali piękne syberyjskie krajobrazy, uroki Bajkału oraz chwile spędzone z Rodakami.

Po zakończeniu dwóch edycji projektu „Wspólna Ławka” udało się pozyskać środki na jego kontynuację na lata 2019–2020 pod tytułem: „Ostatni akord Powstania Styczniowego. Ślady Powstania Bajkalskiego”. Pierwszą edycję projektu realizowano w 2019 roku w Warszawie. Polonijna młodzież z Ułan Ude została zakwaterowana w Europejskim Domu Spotkań Młodzieży, a program pobytu zawierał m.in.:

- warsztaty historyczne – Ostatni akord Powstania Styczniowego. Powstanie Bajkalskie;
- złożenie kwiatów pod pomnikiem w Krakowie – Pomnik Kamień „W 150 rocznicę rozstrzelania w Irkucku. 27.11.1866 przywódców Polskiego Powstania nad Bajkałem”;
- otwarcie zorganizowanej przez Jerzego Bogusława Nowaka wystawy „Miejsce polskiej martyrologii na Syberii” – spotkanie z autorem wystawy;
- spotkanie z profesorem Eugeniuszem Niebelskim, autorem książki „Lepsza nam kula niżli takie życie Polskie Powstanie nad Bajkałem w 1866 r.”;
- odnalezienie zapisu „Powstanie Bajkalskie, czerwiec 1866” i złożenie kwiatów na Grobie Nieznanego Żołnierza na Placu Piłsudskiego w Warszawie, które w Polsce zostało upamiętniono dopiero w 1991 roku i odsłonięto podczas obchodów 200-lecia Konstytucji 3 Maja. Z powodu pandemii, II edycja projektu, planowana na 2020 rok, nie została zrealizowana.

W 2023 roku w Miszysze, nad Bajkałem został spiłowany krzyż i zniszczona tablica pamiątkowa. W gruncie rzeczy to nie kamień i nie metal upamiętniają historię – robią to ludzie. Ludzie, którzy nie pozwalają, by ślady przeszłości uległy zatarciu, i którzy dbają, by rozbrzmiewał choćby szept wspominający te mało znane aspekty polskiej historii. Dopóki powstanie zabajkalskie istnieje w pamięci społecznej, nie ginie również pamięć o jego uczestnikach. Największą nagrodą i podziękowaniem dla tych, którzy zginęli „za naszą i waszą wolność” w powstaniu nad Bajkałem jest nasza pamięć. To właśnie dzięki potomkom zesłanych Polaków na Syberii, działaczom społecznym, ta historia wciąż żyje, jest źródłem wzruszeń i pamięci zbiorowej.

Literatura:

- A to „Ogniwo” właśnie. И это все „Огниво”*, 2015, Иркутск.
- Drożdż F., Grzywaczewski T., Malinowski B., 2011, *Długi marsz do wolności. Bunt na krańcach imperium*, Warszawa.
- Leończyk S., 2021, *Mniejszość polska w Federacji Rosyjskiej: uwarunkowania, stan aktualny i perspektywy*, Lublin.
- Mostowszczykowska G., 2013, *Pamięć w sercu żywa*, „Pierwsze Kroki”, июнь, № 2 (51).
- Niebelski E., 2016, *Lepsza nam kula niżli takie życie! Polskie powstanie nad Bajkałem w 1866 roku*, Lublin.
- Ostatni akord powstania styczniowego – powstanie bajkalskie 2019/2020*, [w:] <http://www.sp203.edu.pl/ostatni-akord-powstania-styczniowego-powstanie-bajkalskie/> [29.07.2025].
- Semenov E., 2013, *Dzień pamięci nad Miszychą*, „Pierwsze Kroki”, июнь, № 2 (51), s. 1–2.
- Semenov E., 2014, *Śladami polskich powstańców*, „Pierwsze Kroki”, март, №1 (54), s. 1–2.
- Świder M., 2020, *Jak podbijaliśmy Rosję*, Warszawa.
- Wanczura A., 1932, *Powstanie syberyjskiego legionu wolnych Polaków nad Bajkałem w roku 1866*, Lwów.
- Wiśniewski J., 2019, *Liczebność Polaków we Wschodniej Rosji i na Syberii w latach 1914–1918. Zarys problematyki*, [w:] *Polacy na Syberii od XIX do XXI wieku*, Monografia wieloautorska pod redakcją naukową Sergiusza Leończyka, s. 63–74.
- Wspólna Ławka 2018/2019*, [w:] <http://www.sp203.edu.pl/wspolna-lawka-2018-19/> [29.07.2025].
- Виноградова А., 2001, *Там где шумит Байкал, высится памятный крест*, „Pierwsze Kroki”, ноябрь, № 5, s. 1–2.
- Иванова М., 2012, *Возрождение этнической культуры поляков в Республике Бурятия (на примере деятельности Национально-культурной автономии поляков «Наджея»)* [w:] *Диалог культур в местном сообществе в условиях трансформации российской государственности: материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием (г. Улан-Удэ, 11–13 сент. 2012 г.): к 80-летию образования БГПИ-БГУб, Улан-Удэ*, s. 58–61.
- Митина Н., 1966, *Во глубине сибирских руд. К столетию восстания польских ссыльных на Кругобайкальском тракте*, Москва.
- Постановление Совета Министров Бурятской АССР № 379 от 29 сентября 1971 года*.
- Свод объектов культурного наследия Республики Бурятия. Памятники архитектуры и истории*, 2010, Улан-Удэ.
- Семенов Е., 2012, *Музеефикация недвижимых объектов историко-культурного наследия поляков в Бурятии: Опыт МОО Национально-культурная Автономия Поляков г. Улан-Удэ «Наджея»*, [w:] *Поляки в Бурятии*, том VII.
- Яковец Р., 1998, *Байкальская колония* [w:] *Поляки в Бурятии*, том II, Улан-Удэ.

References:

- A to „Ognivo” właśnie. I eto vse «Ognivo»*, 2015, Irkutsk.
- Drożdż F., Grzywaczewski T., Malinowski B., 2011, *Długi marsz do wolności. Bunt na krańcach imperium*, Warszawa.
- Iwanowa M., 2012, *Vozrozhdeniye etnicheskey kul'tury polyakov v Respublike Buryatiya (na osnove deyatel'nosti Natsional'no-kul'turnoy avtonomii polyakov «Nadzheya»)* [in:] *Dialog kul'turnykh soobshchestv v usloviyakh transformatsii rossiyskoy gosudarstvennosti: materialy Vserossiyskoy nauchno-prakticheskoy s uchastiyem Mezhdunarodnoy konferentsii (g. Ulan-Ude, 11–13 sentyabrya 2012 g.): k 80-letiyu obrazovaniya BGPI-BGUb*, Ulan-Ude, pp. 58–61.
- Leończyk S., 2021, *Mniejszość polska w Federacji Rosyjskiej: uwarunkowania, stan aktualny i perspektywy*, Lublin.
- Mitina N., 1966, *Vo konsul'tativnykh sibirskikh rud. K stoletiyu vosstaniya pol'skikh ssyl'nykh na Krugobaykal'skom trakte*, Moskva.
- Mostowszczykowska G., 2013, *Pamięć w sercu żywa*, „Pierwsze Kroki”, iyun', № 2 (51), pp. 1–2.
- Niebelski E., 2016, *Lepsza nam kula niżli takie życie! Polskie powstanie nad Bajkałem w 1866 roku*, Lublin.
- Ostatni akord powstania styczniowego – powstanie bajkalskie 2019/2020*, [in:] [http://www.sp203.edu.pl/ostatni-akord-powstania-styczniowego-powstanie-bajkalskie/\[29.07.2025\]](http://www.sp203.edu.pl/ostatni-akord-powstania-styczniowego-powstanie-bajkalskie/[29.07.2025]).
- Postanovleniye Soveta Ministrov Buryatskoy SSR № 379 ot 29 sentyabrya 1971 goda*.
- Semenov E., 2014, *Śladami polskich powstańców*, „Pierwsze Kroki”, mart, №1 (54), pp. 1–2.
- Semenov Ye., 2012, *Muzeyefikatsiya nedvizhimykh ob'yektov istoriko-kul'turnogo naslediya polyakov v Buryatii: Opyt MOO Natsional'no-kul'turnaya avtonomiya Polyakov g. Ulan-Ude «Nadzheya»*, [zh:] *Polyaki v Buryatii*, tom VII, pp. 100–110.
- Semenov E., 2013, *Dzień pamięci nad Miszychą*, „Pierwsze Kroki”, iyun', № 2 (51), pp. 1–2.
- Svod ob'yektov kul'turnogo naslediya Respubliki Buryatiya. Pamyatniki arkhitektury i istorii*, 2010, Ulan-Ude.
- Świder M., 2020, *Jak podbijaliśmy Rosję*, Warszawa.
- Vinogradova A., 2001, *Tam gde shumit Baykal, vysitsya pamyatnyy krest*, „Pierwsze Kroki”, noyabr', № 5, pp. 1–2.
- Wanczura A., 1932, *Powstanie syberyjskiego legionu wolnych Polaków nad Bajkałem w roku 1866*, Lwów.
- Wiśniewski J., 2019, *Liczebność Polaków we Wschodniej Rosji i na Syberii w latach 1914–1918. Zarys problematyki*, [in:] *Polacy na Syberii od XIX do XXI wieku*, Monografia wieloautorska pod redakcją naukową Sergiusza Leończyka, pp. 63–74.
- Wspólna Ławka 2018/2019*, [in:] [http://www.sp203.edu.pl/wspolna-lawka-2018-19/\[29.07.2025\]](http://www.sp203.edu.pl/wspolna-lawka-2018-19/[29.07.2025]).
- Yakovets R., 1998, *Baykal'skaya poloniya* [in:] *Polyaki v Buryatii*, vol. II, Ulan-Ude, pp. 58–61.